

Bu yaxınlarda Azərbaycan Milli Elm-lər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutuna getmişdim, yaxın dostum, səmimi insan, tannan alim, filologiya elmləri doktoru, professor İsmayıllı Kazimovla görüşündən sonra o mənə son zamanlar toza çap olmuş bir kitabını fərqliyə verib sevinçə dedi: *Böhrəm müəllim, sizə dediyim "Türk dillərinin intensivlik qrammatikası" kitabıdır. Cox catılınlı olsa da, onu çap etdirə bildim. Nəhayət ki, öz istədiyimə nail oldum.*

Mən də bu münasibetlə görkəmli alimimizi ürkəndən tobrık etdim, ona eml sahəsindən də böyük, yəni naiyyətərər və ugurlar arzuladım.

Eve gedəndən sonra tez kitab diqqətlə vərəqlədim. Girişdən, 5 fosilden və nöticədən ibarət olan bu kitab ilk baxışdan diqqətimi cox çəkdi. Səy, kökü tarixən bir çox zəngin tarixi olan türk dillərinin yayılımda bu kitab belə də ilk dəfə iddi ki, qələmə almışdır. Həc şübhəsiz ki, bu da fədakar alimin çox zəhmətlərə, eziyyətlərə dözerək uzun illər apardığı ciddi elmi araşdırımların, derin tədqiqatlarının, müsbət nöticəsi kimi araya-orsuya gəlməsi. Əlbəttə, bu, dilçilikdə çox böyük uğur idi. Tanınmış alimin qazandığı uğurlardan biri idi.

Müəllif bu yeni kitabının "Giriş" hissəsində dilçilik və türkologya sahəsinə də çox tanınan 4 möşəşir dilçi-türkoloq-lardan misallar gotirətək haqlı olaraq yazar: "Intensivlik qrammatikası her hansi bir dilin "aktiv" və ideya qrammatikasıdır" (S.Ballı). "Məzmun və forma (ifade) pl-a-nında bir-birinə qarşı dayanan qrammatik mənaların birliliyi qrammatik kateqoriyaları yaradır. Homin kateqoriyalardan biri de intensivlikdir" (prof. Qəzenfor Kazimov).

Həc şübhəsiz ki, öz dilinin qrammatik-asını yayan adam evvəlcə öz ana dilinin qrammatik qayda-qanunlarını incəliklərinə qədər dorindən bilməlidir ki, ona başqa dillerlə dorindən müqayisə edə bilsin. Dillərdəki forqları, oxşarlıqları seçib müəyyən edə bilsin. Bu barədə tanınmış dilçi-türkoloq Kamil Veli Nərimanoglu-lundan da müəllif tutarlı bir misal göstərir: "Oz dilinin qrammatikasını yayan adam qulğunu öz dilinə səykəməli, hər şeyi umutmalı və yeni zamanda bütün dünya dillərinin qrammatikasını gözəl bilməli, dilin deyışən intensivləşmə vo birləşmə qaydalarını yenidən qurmaldır. Dili özü ilə, öz təbiati ilə öz zenginliyi ilə şərh edib açmaq lazımdır".

Müəllifin bu yeni kitabında türk dillərində aktiv rol oynayan, çox qədim bir tarixa malik olan intensivlik kateqoriyası haqqında geniş məlumat verili. Bu da dilçilikdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir... İlk addım kimi qiymətləndirir.

Kitabın I fəsildə, müəllif evvəlcə intensivliyi fəlsəfi-lingvistik kateqoriya kimi izah edir. O, bu barədə yazar: "İ. Turanskinin fikrincə, "intensivlik-keyfiyyət" verilən qiymətin komiyyət və ekspresivlik ölçüsündür, kommunikasiyaların maliyyəti onu göstəricisidir..." S.Ballı isə təsdiq edir ki, "intensivlik" termini adı altında komiyyət, yüksəklilik, qiymətlilik, güc və s. kateqoriyalar forqləndirir.

"Intensivlik fəlsəfi kateqoriyadır və dünyannın konseptual mənzərəsinin formallaşmasında onun rolu çox böyükdür. Ayndır ki, dil insanlar arasında tarixən ünsiyyət vasitəsi olub. Her bir adam dil vasitəsi ilə başqa ilə əlaqə yarada bilir. Söhbət zamanı da o çalışır ki, qarşısındaki, adama sözlu təsir göstərə bilisin, qarşısındaki adəmi düşünməyə sövg etsin. O, bunun üçün sözün güclü, təsirli torəfdən istifadə etməyə çalışır. Bu da nitq kommunikativ sürətdir. Kommunikasiyanın əsasını sözlər, söz birləşmələri və cümlələr teşkil edir.

Müəllif I fəsildə son zamanlar dillərdə çox işlədilən "kateqoriya" terminində belə izah edir: "O, yunan mənşəli olub, "ifade, əlamət, fikir söylemək, fikir sübut etmək" mənalarında işlədir. Kateqoriya, ilk növbədə, qazanılmış biliyəndən yeni biliyə keçidi müəyyənəşdirən formadır. Kateqoriyaların əsasında bir biliyəndən başqa biliyin çıxarılmasının məntiqi forması

YENİ KİTAB: TÜRK DİLLƏRİNİN İNTENSİVLİK QRAMMATİKASI

qurulur. Bu, onların analitik funksiyasıdır. Kateqoriyaların əsasında yeni elmi anlayışlar yaranır, qazanılmış təcrübənin məlumatları öyrənilir, idrakın müxtəlif vaxtlarda müxtəlif vəstələrlə olduqda etdiyi noticələr birləşdirilir. Müəllif haqlı olaraq göstərir ki, intensivliyin işlənmə tarixi çox qədəmdir. Məşhur türkoloq Mahmud Kasığının "Divanı"nda da intensivlik, təcdiqlik monasını ifadə edən vəhdilərə çox rəsəd olmalar. Hətta, müxtəlif yüzyilliliklərde yazılış çoxlu abidələrdə, dastanlarda da elə buna rast gelmir.

Müəllif I fəsildə digər bir terminoloji vəhdiyindən deyin genis söz açır. O, göstərir ki, son zamanlar dələ "intensifikasi" termini də çox işlədir. O da inyensivləşdirmə anlamını daşıyır. Bu terminən dələ qrammatik təsvir əyvən istifadə olunur. Yadda saxlamaq lazımdır ki, intensifikasi-lar intensivlik qrammatikasında mürəkkəb sistem yaradır. Homin sistəmdə intensiv formalar qarşılıqlıdır. Mosolən: aqat-maqqatlıdırmaq qarşılıqlıdır: ağlini başına yığınqırmış, yığınqırmışdırmaq və s.

Müəllif belə qarara gör ki, dilin bütün sahələrində qrammatik kateqoriyalar çox mühüm rol oynayır. "Kateqoriya canlı ələmin və insan düşüncəsinin ən əsas xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən ümumi anlayışları toplusudur".

Müəllif I fəsildə intensivləşdirmə dələ etdiyi vasitələri de belə təsnif edir:

1) intonasiya vasitələri; 2) morfoloji vasitələr; 3) sintaktik vasitələr; 4) leksik vasitələr.

Kitabın II fəsildə müəllif intensivlik sahələrindən bəhs edərək yazar: "Intensivlik, əsənən, komiyyət sahəsində yerləşir. Bu baxımdan nitq hissələri qrammatikada on yüksək dərəcəde sahə nizamı ilə qurulur. Sahə prinsipi burada əsas götürülür. Bu sahə asılıq zonesini əhatə edir.

Sinonim səra da intensivlik əməliyətini. Bu cür intensivlik "komiyyət və keyfiyyət ekspresiyası" yaradır. Bu problem dələ komiyyət və keyfiyyət ovozlənməsi kimi ümumi problemlərə əlaqədar. Ekspressivlikin ölçü dərəcəsi, komiyyət forqı və müxtəliflik: az-çox; böyük-çox böyük-on böyük-oludurca böyük" kimi də özünü göstərə bilir.

Komiyyət forqı vo müxtəlifliyi sinonim sıralarla da (feilərdə) özünü göstərir. Burada feilərin mənənləri da nəzərə alınır: a) əsas məna; b) eləvə məna.

Intensivlikdə gücləndirici əlamətlər çox olduğunu üçün, mosolən: "samı krasiv" intensiv forması həm də analitik formadır. Bu quruluş qrammatikada analitik forma kimi öyrənilir.

"Ön" vo "gözəl" sözleri sintetik formalar funkcionallaşaraq analitik formaya çevrilmişdir (on gözəl, dahi gözəl). Bunlar bir-birilər ekvivalent qrammatik formalardır. Bu fəsilde müəllif intensivlik kateqoriyasına yaxın olan kateqoriyalardan: 1) qraduallı, 2) komparativlik, 3) diskerti olmayan komiyət, 4) olamatın dərəcəsi vo s-dən do geniş səhəbət açır. Onları gotirdiyi misallarla hərtərəfli izah edir.

Kitabın II fəsildə müəllif "Fonetik məkəndə" baş verən intensivlikdən də genis səhəbət açaraq yazar: "Fonetika dil sahəsi haqqında elmdir. Sözlər səs tərkibindən ibarətdir. Bu tərkib nisbi tərkibələrə malikdir. Səs tərkib vaxtaşır müəyyən doyişmələrə mərəz qalmışdır. Bu doyişmələrin biri vahid mənə ifadə edən sözlərin səs tərkibinin genişlənməsidir. Mosolən: "yeris, yerimok" sözlərindən özündən qazandığı kimi. Bu birləşmə birləşdə intensivlikdən vərəqlədir. Burada toskılık dərəcədir.

Müəllif haqlı olaraq intensivliyə hom de əsləbi bir kateqoriya kimi baxır və bu barədə yazır: "Leksik-əsləbi kateqoriyalardır deyərək onun monali sözlər-sinonimlər, antonimlər başa düşür. Müəllif haqlı olaraq onu da qeyd edir ki, intensivlik kateqoriyası ünsiyətdə də böyük rol oynayır. O, kommunikasiya və rabitə vasitəsinə yaranan sözlərə bağlı olur, onların monaları gücləndirir...

Cox qədim tarixə malik olan, "Kitab-İdad Qorqud"dan da misallar gotirərək onun dilində işlədilən də çoxlu obrazlı, emosional ifadələrindən da intensivlik yaratdığı müəllif diqqətliyən qeyd edir. Hətta, müasir dövrə yaxın seirlerdə də intensivlikin böyük rəl oynadığını xüsusi qeyd edir. Mosolən, Məmməd Aslanın aşağıdakı seirində intensivliyi "g" səsi aməlo gotirmiştir:

Bu gərmədən deyən kasi çox görmüşəm Nəsimi hor soyulanda
Görən gözler görməz olub.
Haqlı haqsız sayılanda
Görəmsəməzlik görə-görə görməyən
Gözərlərən qarətədil.
Görə-görə görməməzlik töhfəti töhfər etdiyi,
Görə-görə
Gözərlərən göz görməyə,
Gördənməz bas?

Gözərlərən bu zavallı axardımı, üzldümü bas?

Qrammatik kateqoriya olan intensivlik, hətta, nitqda da dənmiş zamanı da özünü feal göstərir. Belə ki, nitq intensivliyi ilə bəzi sözlərin quruluşunda çevirilmə özünü göstərir. Nitq öz intensivliyi ilə o varianti özü üçün normaya çevirir. Mosolən: görəlsiniz-görəlsiz-görərsiniz-görürsüz və s. Deməli, intensivlik nitq fəaliyyətinin geniş diazopunuñda özü adıdir. Onun bütün səfərlərində işlədir. Intensivlik, hətta, dənmiş zamanı intonasiya yolu ilə da yaranır. Müəllif bu barədə yazır: "İntonasiya mürəkkəb də hadisədir. İntonasiya səsin yüksəkləsəmə, yaxud alçalmadan, uzun və qısalıqdan, sürətli və yavaş tölləffüzündən, nofosalmanın qüvvətənməsi və zoiflənməsindən və s. ibarətdir. Mosolən:

İşlərin necədir? - Çəoşətin, tin!

- Necə dansırsın? - Ağır-agır!

Müəllif dərin elmi araşdırımlardan və dünya səhərli dilçilərinin türkoloqların işləri sündürükli elmi fikirlərə istinad edərək qarara gör ki, intensivlik "qrafik məkan"da da, "leksik məkan"da da, "qrammatik məkan"da da, "morpholoji məkan"da da, "dilin özünü feal şəkildə göstərə bilir. Hətta, bu qrammatik kateqoriya "Morfemika"da da çox rəsəd olmır. Kitabda osas nitq hissələri olan isim, sıfat kateqoriyalarının intensivliyi də müəllifin diqqətini da çox colb edir. O bununla bağlı misallar gotirərək bu sahəde müşərəf dilçilərin fikirləri dəli mühəhəzələri ilə, sərqi oldugu bir dəbədə səbüt edir. Əsas nitq hissəsi olan feil və onun kateqoriyalarının intensivliyindən də müəllif

geniş bəhs edir. Horoktin eləmətinə bildirən, osas nitq hissəsi olan zərfin intensivliyi də müəllifin diqqətindən yayınır. Müəllif bu barədə yazır: "Bozı türk dillərində sıfat vo zərfdə eyni məqsəd üçün istifadə olunur. Həmin formalın müqayisəsi dərəcələri intensivlik yaradır...

Apardığı dərin araşdırımlar noticəsində müəllif belə qarara gör ki, dələ əsas kateqoriya olan intensivlik, hətta, kömək nitq hissələrində özünü feal göstərməkə bərabər, hem də təqəldi sözlərə, burada, hətta, vokativat sözlərə özünü bürüru verir. Dələ foallıq göstərən bu kateqoriya "Emosional məkan"da da özünü çox feal şəkildə göstərir, "funksiyalı məkan"da da bəsi kateqoriya çox işlədir. Daim diqqəti colb edir.

Müəllif haqlı olaraq intensivliyə hom de əsləbi bir kateqoriya kimi baxır və bu barədə yazır: "Leksik-əsləbi kateqoriyalardır deyərək onun monali sözlər-sinonimlər, antonimlər başa düşür. Müəllif haqlı olaraq onu da qeyd edir ki, intensivlik kateqoriyası ünsiyətdə də böyük rol oynayır. O, kommunikasiya və rabitə vasitəsinə yaranan sözlərə bağlı olur, onların monaları gücləndirir...

Sintaktik məkəndə intensivlikdən bəhs edən müəllif, haqlı olaraq göstərir ki, sintaksis dilin varlığının en mühüm göstəricilərindən biridir. Sintaksis nitqin toxzərə vasitəsi, düzincə vo emosiyanın biçimidir. Cümələrin yaranmasında osas rol oynayan söz birləşmələrində də intensivlik özünü bariz şəkilde göstərir. Müəllif bu barədə haqlı olaraq qeyd edir ki, hələ qədim zamanlarında dilimizən töşkükkü dövründə artı ismi birləşmələrə yanaşı, şoxssız feillər vo onların yaratıcı feili birləşmələr tam formallaşmış vo geniş inkişaf prosesində olmuşdur. Müəllif onu da xüsusi vürgulayır ki, intensivlik yarımcıq vo elliptik cümlələrdə də özünü göstərir. Dialog zamanı çox işlənən yarımcıq cümlələrdə də intensivlik özünü bariz şəkildə bürzə verir.

Kitabın III fəsildə isə "Intensivlik kateqoriyası və qrammatikasından bəhs edən müəllif" bu barədə yazır: "Intensivlik qrammatikasının təsviri təcrübəsi onun semantik asasları ilə oləqəddir. Buraya intensivliğin kateqoriyalardan əlamətləri daxildir. Bir semantik kateqoriya kimi intensivlikin qrammatik təsvirinin əsasında gücləndiricilik, dərəcə yüksəkliliyi və s. dayanır. Intensivlik dələ müstəqil semantik kateqoriya statusu qazanmışdır.

I.Kazimov intensivlik qrammatikasını barəsində onu da qeyd edir ki, intensivlik qrammatikasını dilinin soviyyəsinə görə bir sira növlərə ayırmak olar: leksik, leksik-qrammatik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlər. Kitabda intensivlik qrammatikasına daxil olan kateqoriyaların öncə struktur, sonra isə semantikası açılır. Onun dilin qrammatik quruluşunda yeri vo mövqeyi açıqlanır, intensivlik ifadə imkanları vo soviyyələri (morfoloji) və (sintaktik soviyyə) müəyyənləri.

Kitabın IV fəsildə intensivliklə bərabər digər hadisələrdən də bəhs olunur. Müəllif intensivliyə hom də mətni gücləndirən bir vasitə kimi da baxır vo bu barədə o, xüsusi qeyd edir: "Metn sintaksiasını tədqiqat obyektidir. Metn nitqyadıcı fəaliyyətin, yazılı mənbələrin, nitq əsərinin məqsədəyən quruluşun, alverşiliyin nötcəsi kimi dərəcə olunur. Metnədə mənəni şiddetləndirən, intensivlik əlamətinə yaranan formal əlamətlər mövcuddur.

Davamı 16-ci səhifədə

K
R
E
D
O

Nº 15-16 (1193-1194) 29 fevral 2024-cü il

YENİ KİTAB: TÜRK DİLLƏRİNİN İNTENSİVLİK QRAMMATİKASI

Övvəli 15-ci sahifədə

Bu fəsilde müəllif dildə olan "effektivlik əlamətlərinde", "parselyasiya hdisosu"ndə, "ellipsis hadisəsində" parelə sintaktik konstruksiyalarda, "superlativlik"da "emosionallıq"da və başqa digər sahələrdə doğ verən intensivlikdən etrafı bəhs edir. Onun ayrı-ayrı funksiyalarından səhət açır.

Kitabın IV fəsilde isə komperativlik sahəsində baş verən intensivlikdən etrafı səhət açan müəllif əvvəlcə "komperativlik" terminini izah edərək yazar: "Komperativlik" latın mənşəli terminidir (Somparatiōs "müqayiso" deməkdir). Bu kateqoriya vasitəsilə fikir prosesi foaliyyəti oks olunur. Müqayiso prosesi aşağıdakı əlamətlərə səciyyələnir: 1) oxşatma, bənzətme; 2) eynilik, eyniyiyyət; 3) müxtəlif keyfiyyət və komiyyət subyektləri yaxud

hərəkət əlamətlərinin qarşılaşdırılması. "Komperativ" - müqayiso ifadə edən anlamlıdır.

İ.Kazimov xüsusü qeyd edir ki, "Komperativlik" funksional-semantic sahədə, mona fikir prosesini oks etdirir, müqayisənin əsasında «mütəlif predmet və hadisələrin qarşılaşdırılması dayanır». Komperativlik kateqoriyası üçün birinci planda müqayiso ideyası əsas yer tutur. Komperativ - müqayiso derocası iki konkret oşşa arasında müqayisəni ifadə edir. Bu cür müqayisədə bir əşyanın əlamət və keyfiyyətinin o biri əşyanın əlamət və keyfiyyətindən artıq olduğu bildirilir. Bu zaman əlamət və keyfiyyətin müqayisəsi mücorred və konkret biçimdə olur.

Kitabın "Notico" bölməsində isə müəllifin uzun illər türk dillərində intensivlik kateqoriyasının işlənilməsi sahəsində apardığı dörən tədqiqatlar, hərəkətli təhlillər, elmi araşdır-

malardan sonra göldiyi noticələr toplanıb. Bu kateqoriyanın türk dillərində çox aktiv rol oynadığını və işlənmə tarixinin də çox qədim olduğunu müyyən etmiş, bu kateqoriyanın dünən on meşhur dilçilərinin türkoloqlarının də diqqətində olduğunu bir daha sübut etmişdir. Bu bölmədə müəllifin intensivlik kateqoriyası barədə öz fikirlərinin toplusunun verilməsi kitabı dəyərinin dərəcəsi: Onlardan bir neçəsinə qeyd etmək yerində düşər:

İntensivlik sözün semantic komponentidir. Intensiv söylenin illokutiv gücü ilə formalaşır. Intensivlik əlamətin inkişaf səviyyəsini müyyənənşdirir. İntensivlik komiyyətin əlamətinin dəyişməsidir. İntensivlik yaratmaq üçün semantic primitivlərdən istifadə olunur. Intensivlik bildirən ümumi və mücorred formalar vahid menaf ifadə edir. İntensivlik semantic ekspresivliyin

yaranmasında mühüm rol oynayır. Intensivlik semantic kateqoriya kimi pragmatik xarakter daşıyır. İntensivlik hadisə qrammatik və semantic sahələrdə baş verir.

İntensivlik hər hansı bir dilin, o cümlədən, türk dillərinin metadil xarakteri ilə üzə çıxır və s.

Novator alimin bu çox dəyərli təzə kitabını oxuduqdan sonra ondan dillə bağlı çox yeni dəyərli fikirlər öyrəndim. Onu da öyrəndim ki, çox qədim tarixi olan türk dillərində hələ açılmamış, dərindən tədqiq olunmamış bir çox sahələr var. Heç şübhə yoxdur ki, fədakar dilçi alımlarımız gələcəkdə də türk dillərində olan bəzi tədqiq olunmamış sahələrə aid çoxlu kitablar yazıb biz oxucuları da çox sevindirəcəkler.

**Bəhram Sarıcalı (Zeynalı),
Azərbaycan Jurnalistlər
Birliyinin üzvü**